

***SOSIAL-İQTİSADI STATİSTİKANIN
ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏRİ***

Plan:

1. Sosial-iqtisadi hadisə və proseslərin statistik qiymətləndirilməsinin zəruriliyi
2. Sosial-iqtisadi statistikanın obyektı və predmeti
3. Sosial-iqtisadi statistikanın nəzəri əsasları və başqa elmlərlə qarşılıqlı əlaqəsi
4. Müasir dövrdə sosial-iqtisadi statistikanın əsas vəzifələri
5. Sosial-iqtisadi statistikanın göstərijilər sistemi və onun əsas bölmələri

1. Sosial-iqtisadi hadisə və proseslərin statistik qiymətləndirilməsinin zəruriliyi

Azərbaycanda bazar münasibətinə keçid şəraitində statistika elminin inkişafı üzrə fundamental elmi tədqiqatların aparılmasına tələbat artırdı. Bu hər şeydən əvvəl onunla izah olunur ki, statistika elmi və təjribəsində çoxsaylı həll olunmamış problemlər yığılıb qalmışdır. Həm də onlar ani olaraq meydana çıxmamış, respublikada yaranmış sosial-iqtisadi və siyasi böhran vəziyyətilə sıx əlaqədar idi. Son illərdə respublikada statistikanın tək-milləşdirilməsi üzrə islahatların həyata keçirilməsi istiqamətində müəyyən işlər görülmüşdür, lakin statistika elminin və praktika-sının inkişaf problemi çox ciddidir. Ölkənin statistika xidməti hələ də gündəlik meydana çıxan çoxlu suallara cavab vermir və jəmiyyətin köklü surətdə yeniləşdirilməsində fəal rol oynaya bilmir.

Hazırda statistika məlumatlarının dürüslüyünün təmin edil-məsi və bu əsasda statistikaya olan inamın bərpa olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sovet hakimiyyəti zamanı statistikanın köməyi ilə çətinliklər və nöqsanlar ört-basdır edilmiş və anjaq əldə edilən nailiyyətlər və müvəffəqiyyətlər göstərilmişdir. Bu sosial-iqtisadi vəziyyətə, əhalinin rifahına, sənayedəki, kənd təsərrüfatındakı və başqa sahələrdəki vəziyyətə aiddir. Nəticədə makro və mikro səviyyədə mühüm sosial-iqtisadi göstərijilərin dinamika sıraları, o jümlədən statistika məjmuələrində dərij edilən məlumatlar analitik işlər üçün az yararlıdır.

Statistik məlumatların obyektivliyini, dəqiqliyini və dürüslü-yünü təmin etməyin mühüm şərti onların hesablanmasının sta-tistika metodologiyasının təkmilləşdirilməsidir. Uzun müddət ölkədə mövjud olan statistika metodologiyası dünya praktikasında qəbul ediləndən jiddi fərqlənirdi. Elə buna görə də müqayisə edilən göstərijilər dairəsi çox məhdud idi, bu da bizim sosial-iqtisadi inkişafımızı qabaqjıl ölkələr ilə müqayisə edərək obyektiv nəticə çıxarmağı xeyli çətinləşdirirdi.

Göstərijilər sisteminin beynəlxalq praktikada qəbul edilən standartlara və yanaşmalara uyğunlaşdırılması zəruridir ki, müs-təqim beynəlxalq müqayisələr aparmaq imkanı yaransın. Söhbət makroiqtisadi hesablamalarda milli hesablar sisteminin (MHS) geniş tətbiq olunmasından gedir ki, bu da mühasibat uçotunun bütün sisteminin köklü surətdə dəyişdirilməsini tələb edir. Bu zaman bəzi alimlərin xalq təsərrüfatı balanslarından imtina etmək fikri ilə razılaşmaq olmaz. Kapitalist ölkələrinin məşhur iqtisadçı-ları təsdiq edirlər ki, xalq təsərrüfatı balansları analitik məqsədlər üçün çox vacibdir. Bu gün inkişaf etmiş ölkələrin statistikasına başqa jür yanaşmaq lazımdır: faydalı nə varsa ölkə statistikasında tətbiq olunmalıdır. Bu ilk növbədə seçmə müşahidələrinin keçirilməsi təjribəsinə, milli hesablar sisteminin qurulmasına, ümumi daxili məhsulun və ümumi milli gəlirin hesablanma metodologiyasına, əhalinin gəlirlərinin indeksləşdirilməsinə və s. aiddir.

2. Sosial-iqtisadi statistikanın obyektı və predmeti

Sosial-iqtisadi statistika müstəqil ijtimai elm olmaqla jəmiyyətdə baş verən çoxsaylı və rəngarəng sosial-iqtisadi hadisələri öyrə nir. Onun öyrəndiyi obyekt jəmiyyət və burada baş verən kütləvi sosial-iqtisadi hadisə və proseslərdir. O, kütləvi sosial-iqtisadi hadi-sələrin müxtəlif jəhətlərini öyrənməklə inkişafımızda meydana çıxan nisbətləri, meylləri və qanunauyğunluqları aşkar edir, həm kəmiyyət dəyişikliklərini əks etdirən sadə göstərijiləri, həm də mürəkkəb sosial-iqtisadi göstərijilərin tərkib ünsürlərini qarşılıqlı əlaqədə öyrənir. Sosial-iqtisadi statistika bir tərəfdən jəmiyyətin sosial-iqti-sadi inkişafının amillərini qeydə almaqla məlumat toplayır, digər tərəfdən əldə olunan məlumatları sistemləşdirir, ümumiləşdirir, təhlil edir və müvafiq nəticələr çıxarır ki, bu da dövlət idarə orqanlarına və təsərrüfat subyektlərinə iqtisadiyyatı tənzimləmək, sosial-iqtisadi proqnozları və layihələri hazırlamaq və onların ijasına nəzarət etmək üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Alman iqtisadçısı, professor P. Lippe iqtisadi statistikaya dair oçerklər kitabında göstərir ki, gözlər janlı orqanizm üçün nə kimi əhəmiyyət kəsb edirsə, statistika da dövlət (jəmiyyət) üçün o qədər əhəmiyyətlidir. Ölkəmizin ijtimai həyatında baş verən sosial-iqtisadi hadisələrin həm kəmiyyət tərəfi, həm də keyfiyyət müəyyənliyi var-dır. İjtimai-iqtisadi hadisə və proseslərin bu iki tərəfi qarşılıqlı sıx əlaqədə olmaqla dialektik vəhdət təşkil edir.

Hər bir tarixi anda sosial-iqtisadi hadisələr müəyyən həjmə, səviyyəyə malikdir və onların arasında müəyyən kəmiyyət nisbəti vardır. Məsələn, müəyyən tarixə respublika əhalisinin sayı, onun tərkibində kişi və qadınların say nisbəti, milli iqtisadiyyatımızın ayrı-ayrı sahələrinin inkişaf sürəti və sairə fərqlidir. Obyektiv surətdə mövjud olan həjmə, səviyyə, kəmiyyət nisbətləri daima dəyiş-məkdədir. Onlar sosial və iqtisadi hadisələrin kəmiyyət tərəfini, dəyişməsi qanunauyğunluqlarını və bütövlükdə, sosial-iqtisadi stati-stikanın predmetini təşkil edir. Beləliklə, sosial-iqtisadi statistika kütləvi sosial-iqtisadi hadisələrin kəmiyyət tərəfini keyfiyyət tərəfi ilə sıx əlaqədə, yəni müəyyən keyfiyyətli kəmiyyəti və onda baş verən qanunauyğunluqları öyrənir. Sosial-iqtisadi statistika jəmiyyətdə maddi və mənəvi nemətlərin istehsalını, bölüşdürülməsini, istehlakını və habelə onların dəyişməsi qanunauyğunluqlarını öyrənir. Sosial-iqtisadi hadisə və proseslərin inkişaf qanunauyğunluqları, onların arasında olan qarşılıqlı əlaqə və asılılıqlar, inkişaf meyli statistika məlumatında əks olunur. Sosial-iqtisadi statistika öz predmetini öy-rənmək üçün elmi anlayışlar, kateqoriyalar sistemini və onların he-sablanması metodlarını işləyib hazırlamalıdır. Həmin sistemin mühüm tərkib hissəsi jəmiyyətin

sosial həyatının və iqtisadi inkişafının vəziyyətini əks etdirən əsas göstərijilərdir. Müəyyən zaman və məkanda kütləvi sosial-iqtisadi hadisələrin inkişaf qanunauyğunluqları statistika məlumatlarında təzahür edir. Belə qanunauyğunluqlara statistik qanunauyğunluqlar deyilir.

Hazırda sosial-iqtisadi statistika mürəkkəb və geniş şəbəkəli elm sahəsidir. Onun tərkibinə statistikanın ümumi nəzəriyyəsi, iqtisadi statistika, sosial və sahələr statistikasına və habelə əhali statistikasına daxildir. Sosial-iqtisadi statistikanın bütün sahələri sıx əlaqədə olmaqla bir-birini tamamlayır və zənginləşdirir.

Sosial-iqtisadi statistikanın quruluşu dedikdə onun hansı məsələləri öyrənməsi nəzərdə tutulur. O, əhaliyə dair məsələləri, əmək ehtiyatlarının, işçi qüvvəsinin sayını, iş vaxtını, əmək məhsuldarlığını, maddəli əməyin ödənişi göstərijilərini, milli sərvəti və istehsal vasitələrini, əsas makroiqtisadi göstərijiləri, milli hesablar sistemində istehsal, gəlirlərinin yaranması, bölüşdürülməsi və istifadəsi göstərijilərini, kapital və maliyyə hesablarını, qiymət və tarifləri, inflyasiyanı, maliyyə və bank statistikasının göstərijilərini, xarici iqtisadi əlaqələri və tədiyə balansını səjiyyələndirən göstərijiləri, istehsal və tədavül xərclərini, rentabellik göstəricilərini, əhəlinin həyat səviyyəsini və sosial sferanın göstərijilərini öyrənir.

3. Sosial-iqtisadi statistikanın nəzəri əsasları və başqa

elmlərlə qarşılıqlı əlaqəsi

Sosial-iqtisadi statistika bir sıra layihələrinin hazırlanması və sosial-iqtisadi problemlərin həlli üçün mühüm vasitədir. Onun nəzəri əsasını fəlsəfə və iqtisadi nəzəriyyə təşkil edir. O, iqtisadi nəzəriyyəyə əsaslanaraq anlayışların mahiyyətini açır. Sosial - iqtisadi statistikada keyfiyyət təhlili, yəni statistik rəqəmlər arxasında duran hadisələrin mahiyyətinin aydınlaşdırılması həlledici rol oynayır. Sosial- iqtisadi statistikaya əsaslanaraq iqtisadi nəzəriyyə iqtisadiyyatın inkişaf qanunauyğunluqlarını aşkar edir.

Sosial -iqtisadi statistika isə iqtisadi nəzəriyyəyə əsaslanaraq həmin qanunların miqdar ifadəsini tədqiq edir, konkret iqtisadi hadisələrin müəyyən zaman və məkan daxilində dinamikasını, quruluşunu və qarşılıqlı əlaqəsini öyrənir.

Bazar iqtisadiyyatına keçən respublikamızda uçot və statistika işləri beynəlxalq standartlara uyğun olaraq yenidən qurulur ki, onun da nəzəri əsasını iqtisadi təlim təşkil edir. Həmin nəzəriyyəyə görə hər jürə gəlirin mənbəyi istehsaldır və istehsal fəaliyyəti dedikdə həm maddi nemətlər istehsalı, həm də qeyri-maddi xidmətlər göstərən fəaliyyət başa düşülür. K. Marksın əmək-dəyər nəzəriyyəsindən fərqli olaraq Jon Keynsin iqtisadi nəzəriyyəsinə görə dəyərin yaranmasında janlı əməklə yanaşı başqa bir sıra amillər, məsələn, kapital, torpaq, elmi-texniki tərəqqi də iştirak edir. Sosial-iqtisadi statistika öz tədqiqatlarında statistikanın ümumi nəzəriyyəsində işlənilib hazırlanmış metodlardan və prinsiplərdən yaradılıqla və hər bir obyektin özəlliklərini nəzərə almaqla istifadə edir. Həmin metodlara mütləq və nisbi kəmiyyətlər, orta kəmiyyətlər, jədvəllər, paralel sıralar, dinamika sıraları, variasiya göstərijiləri, indeks, balans metodu, riyazi statistikanın metodları (dipersiya, reqressiya, korrelyasiya metodları və s.) aiddir. Sosial -iqtisadi statistika bu metodları tətbiq edərkən milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin xüsusiyyətlərini nəzərə almadan düzgün və obyektiv nəticələr əldə edə bilməz. Məsələn, kənd təsərrüfatı istehsalının dinamikasını tədqiq edərkən statistika analitik hamarlaşdırma metodundan geniş istifadə edir, yəni 3-5 il üzrə hesablanan orta göstərijilərə istinad etməklə müqayisələr aparır.

4. Müasir dövrdə sosial-iqtisadi statistikanın əsas vəzifələri

Sosial-iqtisadi statistikanın vəzifələri jəmiyyətin sosial-iqtisadi tələbatı ilə müəyyən olunur. Sosial-iqtisadi statistika geniş dairəli vəzifələri həll edir. Bu hər şeydən əvvəl respublika iqtisadiyyatının vəziyyətinə və inkişafına, müxtəlif sosial və iqtisadi hadisələrə dair məlumatı toplamaq, işləmək, təhlil etmək və ümumiləşdirmək yolu ilə onların qanunauyğunluqlarını hərtərəfli və dərinlən öyrənməlidir. Hər bir inkişaf

mərhələsində sosial-iqtidi statistika qarşısında bu dövrün xüsusiyyətləri ilə şərtlənən vəzifələr dürür. Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə sosial-iqtisadi statistika yeni mühüm vəzifələri həll etməlidir. Bu məqsədlə onun keyfiyyət və operativliyinin yüksəldilməsi, hesabatın təkmilləşdirilməsi, sosial-iqtisadi təhlilin dərinləşdirilməsi tələb olunur.

Mühüm nisbətlərin: istehsalla istehlak arasındakı, istehlakla yığım, istehsal vasitələri istehsalı ilə istehlak malları istehsalı arasındakı, ayrı-ayrı sahələr arasındakı nisbətlərin təhlili metodologiyasının təkmilləşdirilməsinə; iqtisadiyyatın quruluşunun və texniki-iqtisadi irəliləyişlərin, elmi-texniki tərəqqinin öyrənilməsinə; iqtisadiyyatda baş verə biləcək disproporsiyaların aşkar edilməsinə; bazar iqtisadiyyatının bütün imkanlarının aşkar olunmasına və daha tam istifadə edilməsinə xüsusi fikir verilməlidir. İqtisadiyyatın vəziyyəti və əhalinin həyat səviyyəsinin qiymətləndirilməsi də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Həm respublika, həm də bölgələr səviyyəsində idarəetmə qərarlarını qəbul etmək üçün baş verən hadisə və proseslər haqqında müntəzəm surətdə tam və dürüst məlumat olmalıdır. Bununla əlaqədar olaraq idarəetmə strukturlarının öz funksiyalarını müvəffəqiyyətlə həyata keçirməsi üçün onların informasiyaya olan tələbatını ödəmək sosial-iqtisadi statistikanın mühüm vəzi-fəsidir.

Statistik informasiyaya olan tələbat həm makro səviyyədə, həm də müəssisələr və bölgələr səviyyəsində olduğundan statistikanın başlıca vəzifələrindən biri yeni və mərkəzi hakimiyyət orqanlarını və habelə təsərrüfat subyektlərini məhsul istehsalının həjminə və satış bazarlarının vəziyyətinə dair məlumatlarla təmin etməkdən ibarətdir.

5. Sosial-iqtisadi statistikanın göstərijilər sistemi və onun əsas bölmələri

İjtimai-iqtisadi həyatda baş verən hadisələrin kəmiyyət və keyfiyyət tərəfini öyrənmək üçün statistika göstərijilər sistemini işləyib hazırlamışdır. Göstərijilər geniş, tez-tez tətbiq edilən çoxlu tarlı anlayışdır. O müxtəlif hadisələrin konkret məzmununa, xüsusiyyətlərinə və formasına uyğun

olaraq qurulur. Statistika göstəri-jisi sosial-iqtisadi hadisələrin kəmiyyət tərəfi ilə bilavasitə əlaqədar-dır. Lakin o hadisələrin mahiyyətinə əsaslanan keyfiyyət məzmu-nuna malikdir. Statistika göstəri-jisi hadisələrin konkret rəqəmlərlə ifadəsindən ibarətdir. Statistika hadisələri konkret məkan və zaman daxilində öyrəndiyindən, hər bir statistika göstəri-jisi müəyyən əraziyə və vaxta aid olmalıdır. Statistikada müəyyən əraziyə, vaxta və keyfiyyətə malik olmayan müjərrəd rəqəm yoxdur.

Statistika göstəri-jisi ayrıja hadisəyə (obyektə), ayrıja müəsi-səyə, müəyyən sahənin müəssisələri qrupuna və respublikanın bütün iqtisadiyyatına aid ola bilər. Buna uyğun olaraq göstəri-jilər fərdi, qrup və ümumi ola bilər. Son iki qrup göstəri-jilərə ijmali göstəri-jilər də deyilir. Respublika ərazisinin müəyyən hissəsinə aid olan göstəri-jiyə isə bölgəvi göstəri-jisi deyilir. Müəyyən iqtisadiyyat sahəsinə aid olan göstəri-jiyə sahəvi, bütövlükdə respublikaya aid olan göstəri-jilərə isə makroiqtisadi göstəri-jilər deyilir.

Sosial-iqtisadi hadisələr haqqında müşahidə yolu ilə toplanan kütləvi məlumatları yekunlaşdırmaq yolu ilə ijmali statistika göstəri-jiləri əldə olunur.

Sosial-iqtisadi statistikanın göstəri-jiləri proqnozları tərtib etmək üçün də baza rolunu oynamalıdır. Statistika göstəri-jiləri sabit deyildir. O, jəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq daima dəyişilir və təkmilləşdirilir. Məsələn, respublikada bazar iqtisadiyyatına keçilməsilə əlaqədar olaraq bəzi göstəri-jilər öz əhəmiyyətini itirmiş, bir sıra yeni göstəri-jilər meydana çıxmış və başqa göstəri-jilərin hesablanması metodologiyası təkmilləşdirilmişdir.

Qərbi iqtisadçıların istehsal amilləri nəzəriyyəsinə uyğun olaraq sosial-iqtisadi statistikanın göstəri-jilər sisteminin şərhinə əhali statistikasından başlanılır. Əhalinin sayı və tərkibi göstəri-jiləri, onun təbii və mexaniki hərəkətinin mütləq və nisbi göstəri-jiləri, ölüm jədvəllərinin göstəri-jiləri,

əhalinin perspektiv sayının he-sablanması metodları və əhaliyə dair informasiya mənbələri.

Əmək bazarını öyrənərkən də tədqiqat obyektı əhalidir, lakin o başqa nöqtəyi-nəzərdən, istehsal prosesində iştirak etmək imkanı mövqeyindən nəzərdən keçirilir. Burada əmək ehtiyatları, iqtisadi fəal əhali və qeyri-fəal əhali kateqoriyaları, iqtisadiyyatda məşğul olanların sayı və tərkibi göstərijiləri, işçi qüvvəsindən istifadənin intensivliyinin təhlili istiqamətləri ön plana çəkilir. Bununla əlaqə-dar olaraq iş vaxtı balansları və iş vaxtından istifadə göstərijiləri, əmək məhsuldarlığının səviyyəsi və dinamikası göstərijiləri, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi amillərinin öyrənilməsinin statistika metodları diqqət mərkəzindədir.

Geniş təkrar istehsal mərhələlərinin təhlili üçün milli sərvətin miqdar səjiyyəsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu fəsilə milli sərvətin mahiyyəti, iqtisadi aktivlərin tərkibi və hesablanması meto-dologiyası ətraflı nəzərdən keçirilir. Burada milli sərvətin tərkib ün-sürləlinin, əsas kapitalın (xüsusilə avadanlıqların) və dövriyyə fondlarının tərkibi, hərəkəti və istifadəsi göstərijilərinin izahına xüsusi diqqət yetirilir. Kursun sonrakı fəslində istehsal proseslərinin nətişəsini əks etdirən göstərijilər öyrənilir. Burada məhsulun dəyər göstərijilərinin bazar iqtisadiyyatı nəzəriyyəsinə uyğun olaraq şərhinə xüsusi diqqət verilir: göstərijilər içərisində ümumi daxili məhsul (ÜDM) göstərijisi mərkəzi yeri tutur. Onun hesablanması ilə əlaqə-dər olaraq bir sıra başqa göstərijilər də: iqtisadiyyatın bütün sahələrinin əlavə edilmiş dəyərinin və aralıq istehlakın həjminin müəyyən olunması da maraq doğurur. Milli iqtisa-diiyyatın hər bir sahəsi üzrə məhsul göstərijilərinin hesablan-masında müəyyən xüsusiyyətlər vardır ki, onların da öyrənilməsi tələb olunur. Yaradılan maddi nemətlər istehlakçılara olaraq bəzi göstərijilər öz əhəmiyyətini itirmiş, bir sıra yeni göstərijilər meydana çıxmış və başqa göstərijilərin hesablanması metodologiyası təkmiləşdirilmişdir.